SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 4
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

TA’LIM MUASSASALARIDA TAJOVUZKOR XATTI-HARAKATLAR PROFILAKTIKASINI TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Komilova Nasiba Komil qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti magistratura talabasi
Ilmiy rahbar: falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent T. Xojiyev

Annotatsiya
Maqolada umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning tajovuzkor xatti-harakatlari profilaktikasini tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilingan. Profilaktikaning me’yoriy-huquqiy asoslari, uch darajali tashkiliy modeli va samarali ishlash uchun zarur bo‘lgan sakkizta pedagogik shart asoslangan. Maktab iqlimi, o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi, ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni rivojlantirish, kuzatuvchi o‘quvchilar bilan ishlash va monitoring tizimi profilaktikaning asosiy tarkibiy qismlari sifatida ko‘rsatilgan. Natijalar maktab ma’muriyati, ijtimoiy pedagoglar va psixologlar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar
profilaktika, tajovuzkor xatti-harakat, pedagogik shart-sharoit, maktab iqlimi, bulling, ijtimoiy-emotsional o‘rganish, monitoring.

Abstract
The article analyses the pedagogical conditions for organising the prevention of aggressive behaviour among students in general secondary schools. It substantiates the regulatory framework, a three-tier organisational model and eight pedagogical conditions required for effective work. School climate, teacher preparedness, social-emotional skills development, work with bystanders and a monitoring system are presented as the core components of prevention. The findings may be useful for school administrators, social educators and psychologists.

Keywords
prevention, aggressive behaviour, pedagogical conditions, school climate, bullying, social-emotional learning, monitoring.

Аннотация
В статье анализируются педагогические условия организации профилактики агрессивного поведения учащихся в общеобразовательных школах. Обоснованы нормативно-правовая база, трёхуровневая организационная модель и восемь педагогических условий эффективной работы. Школьный климат, подготовка

учителей, развитие социально-эмоциональных навыков, работа со свидетелями и система мониторинга представлены как основные компоненты профилактики.
Ключевые слова
профилактика, агрессивное поведение, педагогические условия, школьный климат, буллинг, социально-эмоциональное обучение, мониторинг.

Kirish

Maktabda yuz beradigan tajovuz ko‘pincha “o‘sish davrining odatiy hodisasi” yoki “bolalar o‘rtasidagi kichik janjal” deb baholanadi. Aslida esa takrorlanuvchi haqorat, tahdid va jismoniy zo‘ravonlik jabrlanuvchining o‘qishiga, ruhiy holatiga va maktabga munosabatiga uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatadi, tajovuz qilayotgan bolaning o‘zi uchun ham kelajakda ijtimoiy muammolar xavfini oshiradi. UNESCO (2019) hisobotida maktabdagi zo‘ravonlik va bulling o‘quvchilarning ta’lim natijalari hamda ruhiy salomatligiga salbiy ta’sir qiluvchi global muammo sifatida ta’riflanadi.

O‘zbekistonda bu sohadagi siyosat bolalar huquqlarini himoya qilish va huquqbuzarliklarning oldini olishga tayanadi. “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonun (O‘zbekiston Respublikasi, 2008) bolani har qanday zo‘ravonlikdan himoya qilish kafolatlarini belgilasa, “Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida”gi Qonun (O‘zbekiston Respublikasi, 2014) profilaktikaning huquqiy asoslari va subyektlarini aniqlaydi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun (O‘zbekiston Respublikasi, 2020) ta’lim muassasalarida xavfsiz muhit yaratishni ta’lim sifatining tarkibiy qismi sifatida ko‘rsatadi, “O‘zbekiston—2030” strategiyasi (O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2023) esa yoshlarning ma’naviy immunitetini mustahkamlashni davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biri deb belgilaydi.

Ushbu me’yoriy asosga qaramay, amaliyotda profilaktika ko‘pincha epizodik tadbirlar (uchrashuvlar, ma’ruzalar, xatlar) bilan cheklanadi, uning samarali bo‘lishi uchun zarur pedagogik shart-sharoitlar esa aniq belgilanmagan. Mazkur maqolaning maqsadi umumta’lim maktabida tajovuzkor xatti-harakatlar profilaktikasini tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy asoslash va ularni amaliyotda qo‘llash yo‘llarini ko‘rsatishdir.

Adabiyotlar tahlili va nazariy asoslar

Tajovuzkorlik va maktab muhiti. Anderson va Bushman (2002) tajovuzkor xatti-harakatni shaxsning ichki xususiyatlari va tashqi vaziyat omillarining o‘zaro ta’siri natijasi deb hisoblaydi. Bandura (1977) bolalar tajovuzni kuzatish va taqlid orqali o‘rganishini asoslagan, bu fikr Bandura va boshq. (1961) tajribalarida ham tasdiqlangan. Demak, maktabning o‘zi tajovuzni kamaytiradigan yoki kuchaytiradigan muhit sifatida ta’sir qiladi: agar zo‘ravonlik e’tiborsiz yoki jazosiz qolsa, u namuna sifatida mustahkamlanadi.

Maktab iqlimi. Cohen va boshq. (2009) maktab iqlimini xavfsizlik, o‘qitish sifati, o‘zaro munosabatlar va muhit kabi o‘lchamlar bo‘yicha ta’riflaydi. Thapa va boshq. (2013) sharhida ijobiy maktab iqlimi o‘quvchilarning xulqi, ruhiy holati va o‘qish natijalari bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan. Bear (2020) maktab iqlimini yaxshilash orqali xulq muammolarini kamaytirish va ijtimoiy-emotsional ta’limni rivojlantirishning amaliy strategiyalarini taklif qiladi.

Maktab miqyosidagi dasturlar. Olweus (1994) bullingga qarshi dasturni maktab, sinf va shaxs darajalarida birgalikda amalga oshirishni taklif qilgan va bu yondashuv hodisalar kamayishiga olib kelgan. Ttofi va Farrington (2011) hamda Gaffney va boshq. (2019) meta-tahlillarida maktab dasturlari bulling holatlarini kamaytirishi, bunda intizom qoidalarining aniqligi, ota-onalar bilan ishlash va nazorat kuchaytirilishi muhim elementlar ekani ta’kidlangan. Bradshaw va boshq. (2012) maktab miqyosida ijobiy xulqni qo‘llab-quvvatlash tizimi xulq muammolarini kamaytirishini ko‘rsatgan. Durlak va boshq. (2011) ijtimoiy-emotsional o‘rganish dasturlari o‘quvchilarning ijtimoiy ko‘nikmalarini yaxshilashini, Kärnä va boshq. (2011) esa KiVa dasturi kuzatuvchi o‘quvchilarga yo‘naltirilgan ish orqali natija berishini aniqlagan.

Tengdoshlar guruhi va o‘qituvchi. Salmivalli (2010) bullingni guruh hodisasi sifatida tahlil qilib, kuzatuvchilarning pozitsiyasi holatning davomiyligiga ta’sir qilishini ko‘rsatadi. Yoon va Bauman (2014) o‘qituvchilar profilaktika tizimidagi muhim, ammo yetarlicha e’tibor berilmagan bo‘g‘in ekanini, ularning tajovuzga munosabati va tayyorgarligi o‘quvchilarning xabar berishga tayyorligiga ta’sir qilishini ta’kidlaydi.

Espelage va Swearer (2003) esa muammoni ekologik tizim doirasida ko‘rish zarurligini bayon etadi.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, quyidagi usullardan foydalanildi: ilmiy adabiyotlar va meta-tahlillarni qiyosiy o‘rganish; normativ-huquqiy hujjatlar tahlili; maktab amaliyotidagi profilaktik tadbirlarni umumlashtirish; pedagogik modellashtirish. Pedagogik shart-sharoitlar uch mezon asosida saralandi: ilmiy asoslanganligi (xalqaro tadqiqotlarda tasdiqlanganligi), maktab sharoitida amalga oshirish imkoniyati va natijani kuzatish mumkinligi.

Natijalar va muhokama

1. Profilaktikaning uch darajali tashkiliy modeli

Profilaktik ishni samarali tashkil etish uchun uning qamrovi bolalarning ehtiyojiga moslashtiriladi. Shu maqsadda ish uch darajaga ajratiladi.

Daraja	Maqsadli guruh	Asosiy yo‘nalishlar
Umumiy (universal)	Barcha o‘quvchilar	Maktab qoidalari, xavfsiz iqlim, ijtimoiy-emotsional mashg‘ulotlar, o‘quvchilar kengashi
Tanlangan	Xavf guruhidagi o‘quvchilar	Psixolog va ijtimoiy pedagog bilan guruhli ish, nizoni hal etish treninglari, mentorlik
Individual	Tajovuz yoki qurbonlik holati aniqlangan bola	Individual reja, oila bilan ishlash, kerak bo‘lsa tashqi mutaxassislarga yo‘naltirish

Birinchi daraja barcha o‘quvchilarni qamrab olgani uchun eng arzon va eng uzoq muddatli ta’sirga ega, shuning uchun ishning asosiy og‘irligi aynan shu darajaga tushishi kerak. Ikkinchi va uchinchi daraja birinchi daraja yetarli bo‘lmagan holatlarda ishga tushadi.

2. Pedagogik shart-sharoitlar

Adabiyotlar tahlili va amaliyotni umumlashtirish asosida profilaktikaning sakkizta pedagogik sharti ajratildi.

Birinchi shart — maktab miqyosidagi yagona siyosat. Tajovuzkor xulq nima ekani, uning qanday oqibatlari borligi va holat haqida kimga murojaat qilish kerakligi yozma qoidalarda aniq belgilanadi. Qoidalar o‘quvchilar bilan birgalikda muhokama qilinsa, ularni qabul qilish darajasi oshadi. Aniq va hamma uchun bir xil qo‘llanadigan qoida

adolat hissini yaratadi va holatlarga turlicha baho berishning oldini oladi (Gaffney va boshq., 2019).

Ikkinchi shart — xavfsiz va hurmatga asoslangan maktab iqlimi. O‘quvchi o‘zini xavfsiz his qilmasa, u muammo haqida kattalarga aytmaydi. Ijobiy iqlim o‘qituvchi va o‘quvchi munosabatlari, adolatli munosabat va muhitga mansublik hissi orqali shakllanadi (Cohen va boshq., 2009; Thapa va boshq., 2013).

Uchinchi shart — o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi. O‘qituvchi tajovuzning belgilarini, ya’ni o‘quvchining ajralib qolishini, tez-tez kasal bo‘lishini, to‘satdan qo‘pollashishini payqay olishi va nizoni bosiqlik bilan hal etish usullarini bilishi kerak. Yoon va Bauman (2014) o‘qituvchi tayyorgarligi profilaktikaning samaradorligini belgilovchi omillardan biri ekanini ta’kidlaydi. Shu bois malaka oshirish dasturlariga bu mavzularni kiritish zarur.

To‘rtinchi shart — ijtimoiy pedagog va psixolog xizmatining faoliyati. Mutaxassislar xavf guruhidagi bolalarni aniqlaydi, individual va guruhli ish olib boradi, o‘qituvchi va ota-onalarga maslahat beradi. Maktabda bu xizmat o‘quvchi ishonib murojaat qila oladigan, jazolovchi emas, yordam beruvchi sifatida qabul qilinishi kerak.

Beshinchi shart — ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni rivojlantirish. O‘z his-tuyg‘ularini tanish va boshqarish, boshqalarning holatini tushunish (empatiya), nizoni tinch hal qilish, “yo‘q” deyish kabi ko‘nikmalar tarbiyaviy soatlar, fan mashg‘ulotlari va rolli o‘yinlar orqali tizimli o‘rgatiladi. Durlak va boshq. (2011) bunday dasturlar xulqni ham, o‘quv natijalarini ham yaxshilashini ko‘rsatgan.

Oltinchi shart — kuzatuvchi o‘quvchilar bilan ishlash. Bullingda ko‘pchilik o‘quvchi guvoh bo‘ladi. Ularga jim turmaslik, jabrlanuvchini qo‘llab-quvvatlash va holat haqida ishonchli kattaga aytish o‘rgatiladi. Bu yo‘nalish KiVa dasturida samarali bo‘lgani aniqlangan (Kärnä va boshq., 2011; Salmivalli, 2010).

Yettinchi shart — monitoring va erta aniqlash. Anonim so‘rovnomalar, “ishonch qutisi”, sinf rahbarlarining muntazam kuzatuvi va holatlarni qayd etish tizimi orqali muammo erta aniqlanadi. Ma’lumotlar tahlil qilinib, profilaktika rejasi yangilanadi.

Sakkizinchi shart — ijobiy xulqni rag‘batlantirish. Faqat jazolashga asoslangan tizim bolaning xulqini qisqa muddat to‘xtatadi, ammo uni o‘zgartirmaydi. Ijobiy xulqni

ko‘rish va rag‘batlantirish tizimi (Bradshaw va boshq., 2012) o‘quvchida maqbul xulqni o‘zlashtirishga yordam beradi.

3. Profilaktika faoliyatini rejalashtirish bosqichlari

Shartlarni amalga oshirishda maktab ma’muriyatining boshqaruv roli hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki aynan direktor va uning o‘rinbosarlari resurslarni, vaqtni va mas’uliyatni taqsimlaydi. Profilaktika faoliyatini yillik reja sifatida quyidagi bosqichlarda tashkil etish tavsiya etiladi:

Vaziyatni baholash. O‘quvchilar o‘rtasida anonim so‘rov, sinf rahbarlari va mutaxassislar fikrini o‘rganish orqali maktabdagi tajovuz shakllari va xavfli joylar (yo‘lak, hojatxona, sport maydoni) aniqlanadi.

Maqsad va ustuvor yo‘nalishlarni belgilash. Baholash natijasiga ko‘ra maktab uchun eng dolzarb ikki-uch yo‘nalish tanlanadi.

Mas’ullar va resurslarni taqsimlash. Profilaktika guruhi tuziladi, unga ma’muriyat, sinf rahbari, psixolog, ijtimoiy pedagog va o‘quvchilar vakili kiritiladi.

Amalga oshirish. Tadbirlar sinfdan sinfga izchil o‘tkaziladi, o‘qituvchilar uchun amaliy seminarlar tashkil etiladi.

Baholash va tuzatish. Chorak va yil oxirida natijalar tahlil qilinib, reja yangilanadi.

Bunday tsiklik yondashuv profilaktikani bir martalik kampaniyadan doimiy ishlaydigan tizimga aylantiradi.

4. Shart-sharoitlarning o‘zaro bog‘liqligi va ko‘rsatkichlari

Shartlar bir-biridan ajralgan holda emas, tizim sifatida ishlaydi. Masalan, yagona qoidalar bo‘lsa-yu, o‘qituvchi ularni qo‘llashga tayyor bo‘lmasa, qoidalar qog‘ozda qoladi; monitoring natijalari tahlil qilinmasa, tizim yangilanmaydi. Quyidagi jadvalda har bir shartning amaliy ko‘rsatkichi keltirilgan.

Shart	Amaliy mazmun	Samaradorlik ko‘rsatkichi
Yagona siyosat	Yozma qoidalar, murojaat tartibi	Qoidalarni biladigan o‘quvchi va o‘qituvchilar ulushi
Maktab iqlimi	Hurmatga asoslangan muloqot, adolatli munosabat	O‘zini xavfsiz his qiluvchi o‘quvchilar ulushi
O‘qituvchi tayyorgarligi	Malaka oshirish, amaliy mashg‘ulotlar	Tayyorgarlikdan o‘tgan o‘qituvchilar soni
Mutaxassis xizmati	Individual va guruhli ish	Murojaat qilgan o‘quvchilar va natijalar
Ijtimoiy-emotsional ta’lim	Mashg‘ulotlar, rolli o‘yinlar	Nizolarning tinch hal etilish darajasi
Kuzatuvchilar bilan ish	“Aytish” madaniyatini shakllantirish	Xabar beruvchi o‘quvchilar soni
Monitoring	So‘rovnoma, qayd tizimi	Holatlar dinamikasi
Ijobiy rag‘bat	Rag‘batlantirish tizimi	Ijobiy xulq holatlari

5. Xavf omillarini erta aniqlash

Profilaktikaning ikkinchi darajasi xavf omillarini erta aniqlashga tayanadi. Adabiyotlar va amaliyotni umumlashtirish asosida o‘qituvchi va mutaxassislar e’tibor berishi lozim bo‘lgan belgilar uch guruhga ajratildi:

Xulqiy belgilar: tez-tez nizolashish, boshqalarni haqorat qilish yoki tahdid qilish, qoidalarni ataylab buzish, o‘qituvchi talablariga ochiq qarshilik;

Hissiy belgilar: g‘azabni boshqara olmaslik, tez ranjish, past o‘zini baholash, yolg‘izlik yoki jamoadan chetlashish;

Ijtimoiy-oilaviy omillar: oiladagi nizolar yoki qattiqqo‘l muomala, ota-ona nazoratining yo‘qligi, salbiy tengdoshlar guruhi ta’siri, o‘qishdan ketma-ket qolish.

Bu belgilarning mavjudligi bolaning tajovuzkor ekanini isbotlamaydi, balki unga qo‘shimcha e’tibor va yordam kerakligini bildiradi. Shu bois o‘qituvchi bolani ayblamasdan, avval uning holatini tushunishga harakat qiladi va mutaxassisni jalb etadi. Anderson va Bushman (2002) ta’kidlaganidek, tajovuz shaxsiy va vaziyat omillarining birgalikdagi ta’siri natijasi bo‘lgani uchun, yordam ham bola va uning muhitiga bir vaqtda yo‘naltirilishi kerak. Erta aniqlangan holat kuchayib ketmasdan, pedagogik vositalar bilan hal etilishi mumkin, bu esa ma’muriy chora va jazoga ehtiyojni kamaytiradi.

6. Muhokama

Taklif etilgan shartlar xalqaro tajribada tasdiqlangan elementlarga mos keladi (Ttofi & Farrington, 2011; Gaffney va boshq., 2019). Shu bilan birga, ularni amalga oshirishda bir nechta xavf mavjud. Birinchidan, profilaktika “rasmiy hisobot”ga aylanib, haqiqiy ishdan

uzoqlashishi mumkin. Ikkinchidan, o‘qituvchilarning yuklamasi yuqori bo‘lgan sharoitda qo‘shimcha vazifalar ularning ishtiyoqini susaytirishi mumkin, shu sabab ish yuklamasini hisobga olgan holda amalga oshirish kerak. Uchinchidan, tajovuzkor bolani faqat “muammoli” deb belgilash stigma keltirib chiqarishi, bu esa xulqni yanada yomonlashtirishi mumkin, shuning uchun individual ish hurmat va maxfiylik asosida olib boriladi.

Shuningdek, xorijiy dasturlarni o‘zgartirishsiz ko‘chirish o‘rinli emas, ularni mahalliy ta’lim tizimi, o‘qituvchi obro‘si va oila an’analariga moslashtirish zarur. Taklif etilgan shartlar nazariy-metodik asosga ega bo‘lib, ularning samaradorligini aniqlash uchun eksperimental tekshiruv o‘tkazish maqsadga muvofiq.

Xulosa

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ta’lim muassasalarida tajovuzkor xatti-harakatlar profilaktikasi yagona siyosat, xavfsiz iqlim, tayyorgarlikka ega o‘qituvchilar, mutaxassislar xizmati, ijtimoiy-emotsional ta’lim, kuzatuvchilar bilan ishlash, monitoring va ijobiy rag‘batlantirishdan iborat sakkizta pedagogik shart birgalikda ta’minlanganda samarali bo‘ladi. Ish uch darajada, ya’ni barcha o‘quvchilar, xavf guruhi va individual darajada tashkil etilishi ishning maqsadliligini oshiradi.

Amaliyot uchun tavsiyalar: (1) har bir maktabda tajovuz holatlariga munosabat tartibini yozma ravishda belgilash; (2) o‘qituvchilar malaka oshirish dasturlariga nizoni hal qilish va bullingni aniqlash mavzularini kiritish; (3) maktabda ijtimoiy pedagog va psixolog xizmatini mustahkamlash; (4) ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni tarbiyaviy soatlarga kiritish; (5) anonim murojaat va monitoring tizimini joriy etish; (6) natijalarni muntazam tahlil qilib, profilaktika rejasini yangilab borish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, *53*, 27–51.

2. Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Prentice Hall.

3. Bandura, A., Ross, D., & Ross, S. A. (1961). Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *Journal of Abnormal and Social Psychology, 63*(3), 575–582.

4. Bear, G. G. (2020). *Improving school climate: Practical strategies to reduce behavior problems and promote social and emotional learning* (2nd ed.). Routledge.

5. Bradshaw, C. P., Waasdorp, T. E., & Leaf, P. J. (2012). Effects of school-wide positive behavioral interventions and supports on child behavior problems. *Pediatrics, 130*(5), e1136–e1145.

6. Cohen, J., McCabe, L., Michelli, N. M., & Pickeral, T. (2009). School climate: Research, policy, practice, and teacher education. *Teachers College Record, 111*(1), 180–213.

7. Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., & Schellinger, K. B. (2011). The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions. *Child Development, 82*(1), 405–432.

8. Espelage, D. L., & Swearer, S. M. (2003). Research on school bullying and victimization: What have we learned and where do we go from here? *School Psychology Review, 32*(3), 365–383.

9. Gaffney, H., Ttofi, M. M., & Farrington, D. P. (2019). Evaluating the effectiveness of school-bullying prevention programs: An updated meta-analytical review. *Aggression and Violent Behavior, 45*, 111–133.

10. Kärnä, A., Voeten, M., Little, T. D., Poskiparta, E., Kaljonen, A., & Salmivalli, C. (2011). A large-scale evaluation of the KiVa antibullying program: Grades 4–6. *Child Development, 82*(1), 311–330.

11. Olweus, D. (1994). Bullying at school: Basic facts and effects of a school based intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 35*(7), 1171–1190.

12. O‘zbekiston Respublikasi. (2008, 7 yanvar). *Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida* (O‘RQ-139-son Qonun). https://lex.uz

13. O‘zbekiston Respublikasi. (2014, 14 may). *Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida* (O‘RQ-371-son Qonun). https://lex.uz

14. O‘zbekiston Respublikasi. (2020, 23 sentyabr). *Ta’lim to‘g‘risida* (O‘RQ-637-son Qonun). https://lex.uz

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2023, 11 sentyabr). *“O‘zbekiston—2030” strategiyasi to‘g‘risida* (PF-158-son Farmon). https://lex.uz

16. Salmivalli, C. (2010). Bullying and the peer group: A review. *Aggression and Violent Behavior, 15*(2), 112–120.

17. Thapa, A., Cohen, J., Guffey, S., & Higgins-D’Alessandro, A. (2013). A review of school climate research. *Review of Educational Research, 83*(3), 357–385.

18. Ttofi, M. M., & Farrington, D. P. (2011). Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: A systematic and meta-analytic review. *Journal of Experimental Criminology, 7*(1), 27–56.

19. UNESCO. (2019). *Behind the numbers: Ending school violence and bullying*. UNESCO Publishing.

20. Yoon, J., & Bauman, S. (2014). Teachers: A critical but overlooked component of bullying prevention and intervention. *Theory Into Practice, 53*(4), 308–314.